

Muhâsibî'ye Sehven Atfedilen Bir Yazma: *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* Adlı Yazmanın *İhyâ'*nın Bir Parçası Olduğuna Dair

A Manuscript Misattributed to al-Muhâsibî: On the Manuscript Entitled *Kitâb al-Murâqaba wa'l-Muhâsaba* as Part of al-Ghazâlî's *İhyâ'*

Hasan Aydemir¹

Giriş

Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) öğretilerinin tasavvufun yazılı kayıtlarında canlı biçimde var olmasına ilişkin birçok gerekçe söylenebilir. Bunlardan birisi de hiç kuşkusuz -hicrî 200'lü yılların başında yaşayan sûfilerin aksine- onun velut bir müellif olmasıdır. Muhâsibî'ye atfedilen her bir eserin kimliği, muhtevası ve tedvîn zinciri aydınlandıkça tasavvuf literatürünün kronolojisi, kavramlar arası etkileşimi ve aktarım kanalları hakkında söz söyleyebileceğimiz alanlar daha da netleşecektir. Ancak bugün onun eserlerinin tamamının karşılaştırmalı ve eleştirel bir tahkikli neşirler dizisi hâlâ mevcut değildir. Onun bazı kitaplarının yazma eser kataloglarındaki bilgilerinin hâlâ karışık bir hâlde durduğu ve kimisinin de geçerliliğini yitirip güncellenmeyi beklediği görülmektedir.¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hasan Aydemir (Arş. Gör.),
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf,
Nevşehir, Türkiye
E-posta: hasanaydemir@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7507-2792

Başvuru/Submitted: 18.08.2025

Kabul/Accepted: 31.08.2025

Atıf/Citation: Aydemir, Hasan. A Manuscript Misattributed to al-Muhâsibî: On the Manuscript Entitled *Kitâb al-Murâqaba wa'l-Muhâsaba* as Part of al-Ghazâlî's *İhyâ'*, *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/2, (Eylül 2025): 687–698.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1768089>

- 1 Söz gelimi bugün hâlâ Muhâsibî'ye nispeti yaygın olan *el-Kasd*'ın aidiyeti hakkında şüphelerin olduğu söylenebilir; bk. John Wainwright, *Treading the Path of Salvation: The Religious Devotion of Shaqîq al-Balkhî, al-Hârith al-Muhâsibî, and Abû Sa'îd al-Kharrâz* (Oxford: University of Oxford, Doktora Tezi, 2015),

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Muhâsibî, Gazzâlî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, *İhyâ'*

Keywords: Şûfîsm, Muhâsibî, Ghazâlî, *Kitâb al-Murâqaba wa'l-Muhâsaba*, *İhyâ'*

O bakımdan Muhâsibî gibi erken dönem sûfî müelliflerinin eserleri üzerindeki bu sis bulutları dağılmadıkça erken dönem tasavvuf tarihi hakkındaki muhayyilemiz, birbiriyle birleşmesi mümkün olmayan müteferrik parçalar hâlinde olduğu vehminden ileri gidemeyecektir. Muhâsibî'ye dair yazma eser kataloglarındaki hatalardan birini düzeltme amacını taşıyan bu mütevazı araştırma notu Chester Beatty Kütüphanesi'nde Muhâsibî'ye nispetle kayıtlı *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* adındaki bir yazmanın Gazzâlî'nin *İhyâ'sının* bir bölümü olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylelikle Muhâsibî'ye atfedilmek suretiyle akademik literatürde gittikçe yaygınlaşan ve karmaşık bir hâl alan durumun önüne geçilecektir.²

1. Nüshanın Muhâsibî'ye Nispet Edilişi ve Bunun Arkasındaki Temel Saikler

Muhâsibî'nin *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* adında bir eseri olduğuna ilişkin klasik kaynaklar bir ayrıntı vermemektedir. Modern dönemde ise yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar yine böyle isme sahip bir eserle karşılaşmamaktayız.³ Ta ki Arberry'nin Chester Beatty Kütüphanesi'ndeki Arapça yazma katalogları için 1955–1966 senelerinde hazırladığı *A Handlist of the Arabic Manuscripts* adlı esere kadar: Arberry *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsabe*'yi Muhâsibî'ye nispet ederek ileride silsileli bir şekilde yapılacak olan hatalar zincirinin başını çekecektir.⁴ Arberry 4893 numarası altında Muhâsibî'ye nispet ettiği bu eserin 42 varaktan

198-205. Artırılabilir örnekler arasına, Muhâsibî'ye atfedilen bir kırk hadis eserini de dâhil edebiliriz. Klasik ve modern dönemde Muhâsibî'nin kırk hadis hakkında eser yazdığına ilişkin bir kayıt mevcut olmamakla beraber *el-Ehâdisü'l-Erba'ün* adıyla Kastamonu Halk Kütüphanesi'nde 4172/02 koleksiyon ve 702647 bibliyografya numarasıyla Muhâsibî'ye atfedilen bir eser vardır. Ancak bunun, Nevevî'nin meşhur eserine ait bir nüsha olduğu, inceleyen araştırmacılar tarafından hemen anlaşılacaktır. Ayrıca bk. Nevevî, *el-Ehâdisü'l-Erba'ün* (Kastamonu: Kastamonu Halk Kütüphanesi, 4172/02, 702647), 13 yk.

- 2 Söz konusu nüshası bugün hâlâ Chester Beatty Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Ayrıca bk. Muhasibi, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* (Dublin: Chester Beatty, 4893) vr. Bu nüshanın Muhâsibî'ye nispetle kayıtlı olduğunu zikreden araştırmalar için bk. Carl Brockelmann, *GAL*, (Leiden: Brill, 1937), 352-353. Fuad Sezgin, *GAS*, (Leiden: Brill, 1967), 642. Zafer Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/16; Zafer Erginli, *Hâris Muhâsibi ve Nefs Kavramı* (Rize: Karadeniz Yayınları, 2008), 97-98; Mıhdad Aktulga, *Hâris el-Muhâsibi'de Ahlâk* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 59; Gavin Picken, *Spiritual Purification in Islam: The Life and Works of al-Muhâsibî* (New York: Routledge, 2011), 86; Feyza Nur Toplu, *Hâris el-Muhâsibi'de İnsan Psikolojisi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 17; Suna Dağlı, *Hâris el-Muhâsibi Düşüncesinde Nefs Muhasebesinin Tasavvufî ve Psikolojik Yorumu* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 48. Bununla birlikte *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* nüshasının Gazzâlî'ye ait olduğunu fark eden ancak bununla yetinen araştırmalar da mevcuttur. Kübra Zümrüt Orhan, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşebendiyye Tarikatı Örneğinde Muhâsebe ve Murâkabe*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), ii; Ahmet Beken, *Hâris el-Muhâsibi'nin Din Eğitimi İlişkin Görüşleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) 33.
- 3 Muhâsibî hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Margaret Smith'in *an Early Mystic of Baghdad* adındaki ve Josef van Ess'in *Die Gedankenwelt des Hâris al-Muhâsibi* isimindeki eserlerde böyle bir eserden bahsetmemeleri 1950'lere kadar *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* nüshasının henüz dolaşıma girmediyi göstermektedir. Ayrıca bu eserlerin ilgili kısımlarına bk. Margaret Smith, *al-Muhasibi: an Early Mystic of Baghdad: a Study of The Life and Teaching of Harith al-Muhasibi* (London: The Sheldon Press, 1935), 44-60; Josef van Ess, *Die Gedankenwelt des Hâris al-Muhâsibi* (Bonn: Selbstverlag Des Orientalischen Seminars Der Universität Bonn, 1961), 1-30.
- 4 Arthur J. Arberry, *A Handlist of the Arabic Manuscripts* (Dublin: Hodges, Figgis & Co., Ltd, 1962), 131.

oluşturduğunu, birden fazla müstensihinin kalemiyle yazılıp yazı türünün ise nesih olduğunu ancak eserin hangi tarihlerde istinsah edildiğinin bilinmediğini ifade eder.

Arberry'nin bu nüshayı Muhâsibî'ye nispet etme gerekçesi bilinmemektedir. İlk olarak söz konusu yazma nüshanın içinde bu eserin müellifinin Muhâsibî olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Arberry'nin Muhâsibî'ye nispeti hakkında şu tahminleri yürütebiliriz:

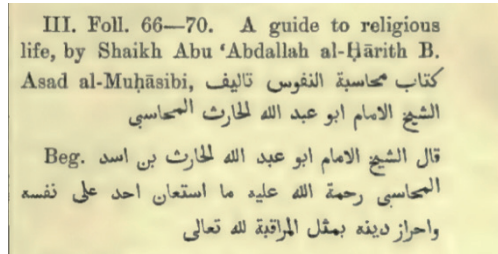
1. Yazma nüshada Muhâsibî'nin isminin iki kere geçmesi.

2. Metinde sıklıkla *muhasabe* kavramının yer alması.

3. Bu nüshayı kayda geçerken referans gösterdiği Brockelmann'ın *Muhâsebetü'n-nüfus ve el-Muhâsebe* adında bahsettiği iki farklı eserin bu nüshayla olan “isim” benzerliği.

Bunların hepsi olabilir ancak Brockelmann seçeneği üzerinde durulması gereken bir ihtimaldir: Öncesinden belirtmeliyiz ki Brockelmann *GAL*'de *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsebe* adında bir eserden bahsetmemektedir. Ancak Arberry'nin referans gösterdiği kısma gittiğimizde burada iki temel hususla karşılaşmaktayız: Birincisi Brockelmann'ın âdet olduğu üzere her müellifin düşüncelerine kısaca yer vermesi ve Muhâsibî'nin de “muhasabe” anlayışına kısaca değinmesidir. Ancak *GAL*'in bu ifadeler için referans gösterilecek bir kaynak olmadığı malumdur. İkincisi ise Brockelmann'ın Muhâsibî'nin eserlerini zikrederken bir yerde *Muhâsebetü'n-nüfus*, başka bir yerde *el-Muhâsebe* adında iki farklı nüshadan bahsetmesidir. Bu durum Arberry için bir referans kaynağı olabilir. Yani Arberry, Brockelmann'ın zikrettiği bu eserlerle *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsebe* arasındaki isim benzerliğinden hareketle böyle bir kanıya varmış olabilir. Bu bakımdan Brockelmann'ın zikrettiği bu nüshaların aidiyetlerini irdelemek anlamlı olacaktır.

Öncelikle Brockelmann *Muhâsebetü'n-nüfus* için Rieu'nun *Supplement* adlı eserindeki 1242 numaralı kayda atıfta bulunur.⁵ Bu numara kaydında da eserin Or. 4026 numarasıyla British Museum Library'de kayıtlı olduğu ifade edilmektedir.⁶ Bu kayıt şu şekildedir:

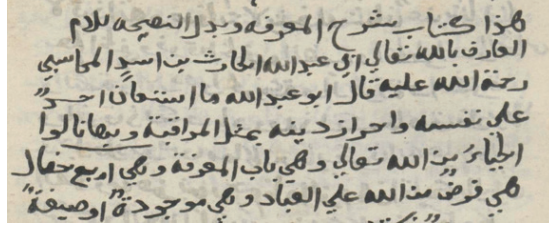

Burada ilk dikkat çeken husus bu nüshanın dört varaktan oluştuğudur. Arberry'nin Muhâsibî'ye nispet ettiği eserin 42 varak olduğu düşünülürse yukarıdaki yazma ancak onun bir parçası olabilir. Ayrıca eserin adının *Muhâsebetü'n-nüfus* olduğu da belirtilmektedir. Fakat

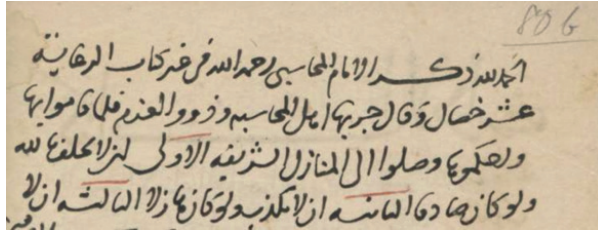
5 Charles Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, (London: British Museum, 1894), 799.

6 Biz bu nüshayı British Museum Library'den talep etmemize rağmen kütüphanenin siber saldırı altında olduğunu ve nüshaların görüntüsünün verilemeyeceğini öğrendik.

yukarıdaki kayıta geçen Muhâsibî'nin ilk ifadesine bakılırsa bu eserin hemen *Şerhu'l-Ma'rife*'nin ilk kısmı olduğu anlaşılabacaktır.⁷ Başka *Şerhu'l-Ma'rife* kayıtları da bunu desteklemektedir. Söz gelimi Wilhelm Ahlwardt'ın "Berlin 2815" numarasıyla kayda geçirdiği şu aşağıdaki *Şerhu'l-Ma'rife* nüshayla yukarıdaki nüshanın başlangıçları aynıdır.⁸

Brockelmann *el-Muhâsebe* adına sahip diğer eserin ise "Berlin 2814" koduyla kayıtlı olduğunu ifade eder.⁹ Eseri 2814 numarasıyla kayda geçiren Ahlwardt onun 80b-81a şeklinde iki varaktan oluştuğunu, eserde kurtuluşa erenlerin on hasletinden bahsedildiğini, hatta hasletlerin Muhâsibî'nin başka eserinde de geçtiğini ifade eder.¹⁰ Yine dikkat edilirse bu eser de Arberry'nin bahsettiği 42 varaktan oluşan eserin olsa olsa bir parçası olabilir. Ancak bu yazma nüshayı incelediğimizde bu eserin *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsabe*'nin değil, yine *Şerhu'l-Ma'rife*'nin bir parçası olduğu görülmektedir. Nitekim bu nüshanın başlangıç kısmı bunu açıkça göstermektedir.¹¹

Yukarıdaki yazmada geçen ilk cümlelerde Muhâsibî'nin *er-Riâye*'sinden başka bir eserinde on hasletten bahsedildiği ifade edilmekte sonra bu on haslet aktarılmaktadır. Muhâsibî'nin bahsettiği bu on haslet *Şerhu'l-Ma'rife*'de geçmektedir. "Marifetü'l-amel" babında nefsin ıslahı için tecrübeyle elde edilmiş on hasletten bahseden Muhâsibî amelde sıdkı esas alan bir

7 Şu neşir üzerinden bu nüshanın *Şerhu'l-Ma'rife* olduğu karşılaştırmak suretiyle anlaşılabılır. Ancak ifadelerde küçük farklılıklar olduğu görülmektedir. Hâris el-Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife ve beğlû'n-naşîha*, thk. Mehdi Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1993), 17.

8 Wilhelm Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 9/4. Bu nüsha için ayrıca bk. Muhasibi, (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Petermann II 199, Ahlwardt 2815), 208a-209b.

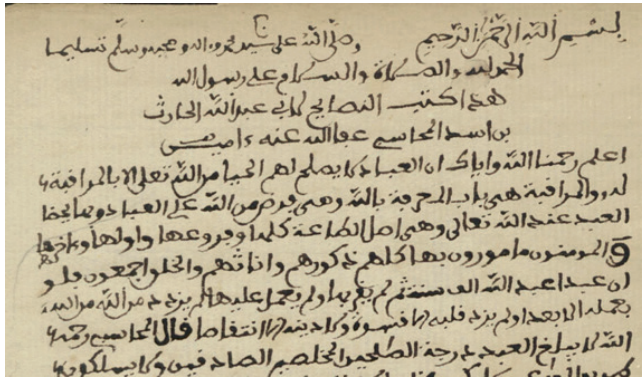
9 Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur* (Leiden: Brill, 1937), 353.

10 Ahlwardt'ın nüshayı kaydettiği kısım için ayrıca bk. Wilhelm Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, (Berlin: A. Asher & Co, 1891) 9/4.

11 Söz konusu nüsha için bk. Muhasibi, (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Wetzstein II 1728, Ahlwardt 2814) 80b-81a.

anlatım sunar.¹² Bu arada ifade etmek gerekiyor ki bu nüshayı kayda geçiren Ahlwardt *el-Muhâsebe* şeklinde bir adlandırma yapmadığı gibi yazma nüshanın içinde de bu eserin ismi *el-Muhâsebe* şeklinde geçmemektedir. Bu yüzden bu ismin Brockelmann tarafından neden verildiği bilinmemektedir. Sonuç itibarıyla Arberry'nin bu nüshaları görmeden onların benzer bir isme sahip olmasını dikkate alarak Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunan *Kitâbü'l-Murâkabe* ve *'l-Muhâsabe'*yi bu nüshalarla eşleştirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Takip eden yıllarda Fuad Sezgin, Muhâsibî'nin *el-Muhâsebe* adında bir eserin olmadığını ancak *Muhâsebetü'n-nüfus* adında bir eserin olduğunu kabul eder. Bu minvalde Sezgin, Brockelmann'ın *el-Muhâsebe* için verdiği "Berlin 2814" koduyla kayıtlı olan nüshayı *Muhâsebetü'n-nüfus*'un altına ve onun *Muhâsebetü'n-nüfus* için verdiği British Museum Library'deki nüshanın kayıt numarasını da (Or. 4026) *Şerhu'l-Ma'rife*'nin altına kaydeder. Sırayla değinecek olursak yukarıda da zikrettiğimiz gibi "Berlin 2814" adı altında kayıtlı nüsha Sezgin'in dediği gibi *Muhâsebetü'n-nüfus*'un değil, *Şerhu'l-Ma'rife*'nin bir parçasıdır. Bunun yanında Sezgin "Berlin 1435" adı altında yedi varaktan (1b-7b) oluşan bir parçanın da yine *Muhâsebetü'n-nüfus*'un bir parçası olduğunu söyler.¹³ Söz konusu nüsha da bugün Berlin Devlet Kütüphanesi'nde aynı numarayla kayıtlıdır.¹⁴ Bu nüshanın başlangıç kısmı ise şöyledir:

Yukarıdaki nüshanın başından da anlaşılacağı üzere bu yazmanın Muhâsibî'nin *en-Nesâih* adındaki eseri olduğu ifade edilmektedir. Fakat bu eser, *en-Nesâih* değil, *Şerhu'l-Ma'rife*'dir. Bu iki nüshada yer alan ifadelerdeki bazı farklılıklar yanıltıcı olmuş olabilir ancak dikkat edildiğinde bu eserin de *Şerhu'l-Ma'rife* olduğu anlaşılacaktır.¹⁵ Aynı zamanda metnin devamı da *Şerhu'l-Ma'rife*'nin neredeyse aynısıdır. Zaten tenkitli bir neşirde bu nüshanın *Şerhu'l-Ma'rife*

12 *Şerhu'l-Ma'rife*'nin şu kısımlarıyla yukarıdaki nüshanın giriş kısmı karşılaştırılabilir. Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife ve bezlû'n-naşîha*, 43-50.

13 Sezgin ve Brockelmann bu hususta karşılaştırılabilir. Brockelmann, *GAL*, 352-53. Sezgin, *GAS*, 641.

14 Söz konusu nüsha için de ayrıca bk. Muhasibi, (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. oct., 1435) 1b-7b.

15 Bu araştırma notunun konusu olmamasına rağmen *Şerhu'l-Ma'rife* nüshalarına ilişkin hatalardan bahsetmemizin sebebi, bu nüshadaki nispet hatalarının *Kitâbü'l-murâkabe* ve *'l-muhâsabe* adındaki metnin Muhâsibî'ye atfedilmesinde başat rol oynamasıdır. Nitekim bu nüshaların *Şerhu'l-Ma'rife* nüshaları olduğu başka araştırmacılarca da fark edilmiş bir durumdur. Ess, *Die Gedankenwelt des Hâris al-Muhâsibî*, 26.

nüshası olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁶ O bakımdan Fuad Sezgin'in yukarıdaki yazmayla “aynı eser” olduğu tespiti doğru olsa da bu eser onun ifade ettiği gibi *Muhâsebetü'n-nufûs* değil *Şerhu'l-Ma'rife*'dir. Sonraki yıllarda yukarıda da zikrettiğimiz bir dizi araştırmancın, Sezgin veya Brockelmann'a referans göstermek suretiyle bu hatalı nispetleri tekrarladığı gözlemlenmektedir. Sonuç olarak Brockelmann'ın “muhasabe” ismiyle bahsettiği nüshaların hepsinin bugün Muhâsibî'nin *Şerhu'l-Ma'rife* adındaki eserinin nüshaları olduğu ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere Arberry'nin Brockelmann'dan hareketle *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsabe* metnini Muhâsibî'ye atfetme ihtimali de bir varsayımdır. Bütün bu ihtimallerin hepsi Arberry'i Muhâsibî'ye yöneltmiş olabilir. Onun, bu nüshanın içindeki fikirlerin erken dönemden bir isme, bilhassa da eserin başlığının “muhasabe” olması hasebiyle Muhâsibî'ye nispet etmesi kuvvetle muhtemeldir. Buna delil olarak da Brockelmann'ı göstermiştir. Şunu da ifade etmek gerekiyor ki Gazzâlî'nin *Kitâbü'l-Murâkabe ve'l-Muhâsabe* metni içerik olarak Muhâsibî metinleriyle mukayese edildiğinde benzer düşüncelerin olduğu da göz ardı edilmeyecek bir husustur. Gazzâlî'nin erken dönem tasavvufundaki ana temaları süzerek *İhyâ'yı* oluşturduğu bizzat kendisinin söylediği bir gerçektir. Hatta Gazzâlî erken dönem sûfileri arasında en çok da Muhâsibî ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin fikirlerini yorumlamak suretiyle eserine dâhil etmektedir.¹⁷ Burada kritik nokta ise kullanılan kavramların, terimlerdeki farklılıkların Muhâsibî dönemini değil Gazzâlî'nin dönemini yansıtır oluşudur. Yani yukarıda göstereceğimiz açık benzerlikler olmasa bile söz konusu nüshada kullanılan lahzât, enfâs ve makâmât gibi Muhâsibî'den sonra yaygınlaşan bazı kavramları onun eserlerinde bulmak hayli güçtür.¹⁸ Buraya kadar Arberry'nin *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*'yi Muhâsibî'ye atfederken dayanağının Brockelmann olması sebebiyle bir dizi *Şerhu'l-Ma'rife* nüshasının durumunu ele aldık. Öyle anlaşılıyor ki muhasabe adından hareketle Muhâsibî'ye yeni eserler atfedilmiş ancak bunların hepsinin aslında var olan tek bir eserin parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Arberry muhtemelen yukarıda zikrettiğimiz gerekçelerden hareketle eseri Muhâsibî'ye nispet etmiş olmalıdır.

2. Muhâsibî'ye Atfedilen Yazmanın *İhyâ'nın* Bir Başlığı Olduğuna Dair

Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe Gazzâlî'nin *İhyâ*'sındaki bir başlığın ismidir. *İhyâ* her biri on başlıktan oluşmak suretiyle dört temel bölümden oluşur: Rub'u'l-ibâdât, Rub'u'l-âdât, Rub'u'l-mühlikât ve Rub'u'l-münciyât. Gazzâlî bu dört bölümün altında her birine “Kitâb” adını verdiği on başlık ekler. Bu çalışmanın konusu olan *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* ise *İhyâ*'nın dördüncü bölümü olan Rub'u'l-münciyât'ın sekizinci başlığıdır. Bu başlık murakabe ve muhasabenin insanı helak olmaktan kurtaran temel hususlardan birisi olması bakımından

16 Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife ve bezlü'n-naşıha*, 11-12.

17 Gazzâlî *el-Münkız*'daki şu ifadeleri yukarıdaki ifadelerimizi desteklemektedir: “Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb*'u, Hâris el-Muhâsibî'nin kitapları ve Cüneyd'e nispet edilen muhtelif notları gibi sûfilerin eserlerini öğrenmeye başladım.” Ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, thk. el-lecnetü'l-ilmiyye bi-merkezi dâru'l-Minhâc li'd-dirâsât ve't-tahkîki'l-ilmi, (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2010), 98.

18 Sözüünü ettiğimiz kavramları nüshanın hemen ilk sayfalarında görmek mümkündür bk. Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (Chester Beatty, 4893), 2a-3b.

dördüncü bölümde yer almaktadır. Bu bakımdan aslında Chester Beatty Kütüphanesi'ndeki nüshayı incelemiden dahi eserin Gazzâlî'nin olabileceği kanısı uyanır. Ancak yazma nüshada *İhyâ* başlığıyla müellifin Gazzâlî olduğu zikredilmeden ve müstakil bir yazma olarak bulunması söz konusu kuşkuyu uyandırmaktadır.¹⁹ Bu temel çıkarımdan sonra ilk olarak Muhâsibî'ye nispet edilen bu nüshayı inceleyelim:

Evveleminde Arberry'nin bahsettiği nüshanın mikrofilm bugün Chester Beatty'de mevcuttur. Aynı zamanda 1980 yılında çekilen bir mikrofilm kaydı yine Muhâsibî'ye nispet edilerek *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde de mevcuttur.²⁰ Chester Beatty'deki mikrofilmin içine Arberry'nin *A Handlist of the Arabic Manuscripts*'indeki kaydın doğrudan yerleştirildiği görülmektedir. Bu bilginin verildiği sayfadan hemen sonra boş birkaç varak gelmekte ve ardından “هذا الكتاب المراقبة والمحاسبة” şeklindeki ibarenin hemen ardından “هذا الكتاب من أهم الكتب في محاسبة النفس” ifadesinin yer aldığı bir sayfa belirmektedir. Tekrar hatırlamak gerekirse nüshada zikredilen başlık Gazzâlî'nin *İhyâ*'sındaki başlıkla aynıdır. Bu sayfanın ardından ise eserin ilk sayfası gelmektedir. Şimdi önce bu yazmayı sonra da Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını paylaşmak suretiyle iki metni de karşılaştıralım.²¹

<i>İhyâ</i> 'daki Kısım	Yazma Eserdeki Kısım
بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله القائم على كل نفس بما كسبت، الرقيب على كل جارحة بما اجتاحت، المطلع على ضمائر القلوب إذا هجست، الحسيب على خواطر عباده إذا اختلجت، الذي لا يعزب عن علمه مثقال ذرة في السماوات والأرض تحركت أو سكنت، المحاسب على النقيير والقطمير والقليل والكثير من الأعمال وإن خفيت، ²²	بسم الله الرحمن الرحيم، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله، الحمد لله القائم على كل نفس بما كسبت، الرقيب على كل جارحة بما اجتاحت، المطلع على ضمائر القلوب إذا هجست، الحسيب على خواطر عباده إذا اختلجت، الذي لا يعزب عن علمه مثقال ذرة في السماوات والأرض تحركت أو سكنت، المحاسب على النقيير والقطمير والقليل والكثير من الأعمال وإن خفيت، ²³

Görüleceği iki metin de besmele ile başlamaktadır. Ancak yazma nüshada salvele varken *İhyâ*'da yoktur. Sonrasında her iki metinde de hamdele gelmekte ve aynı suretle devam etmektedir. Metindeki kelimeler ve ifadeler birebir örtüşmektedir. Şimdi de metnin ortasından bir kısmı karşılaştıralım:

19 Bu yazma eser *İhyâ*'dan koparak veya çıkartılarak günümüze müstakil olarak gelmiş olabilir. Diğer taraftan klasik dönemde bir eserin bölümlerinin müstakil olarak var olması rastlanılan bir durumdur. Bilhassa *İhyâ* gibi meşhur eserlerin öne çıkan bölümleri ayrıca telif edilebilmektedir. O bakımdan muhasebe ve murakabe bahsinin önemine binaen bu yazma eser de ayrı olarak istinsah edilmiş olabilir.

20 Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 1980 tarihli mikrofilmli sorunlu olduğu için onu kullanmadık. Bazı kısımları eksik bazısı da fazladan çekildiği görülmektedir. Hatta nüshanın hemen bütün sayfaları birkaç kez çekildiği için karışık bir durum da ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan biz bu çalışmayı Chester Beatty'nin farklı bir mikrofilm kaydı üzerinden gerçekleştireceğiz. Bu sorunlar için bk. Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03089, 657691), 42 vr.

21 Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı için kullandığımız neşir, *İhyâ* neşirleri arasında muteber kabul edilen ve *Dârü'l-minhâc* yayınevinden çıkan 2019 yılı baskısıdır. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, thk. el-Lecnetü'l-ilmiyye bi-merkezi dârü'l-Minhâc li'd-dirâsât ve't-tahkiki'l-ilmî (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2019), 4/607-652.

22 Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/607.

23 Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (Chester Beatty, 4893), 1b.

İhyâ'daki Kısım	Yazma Eserdeki Kısım
المرابطة الخامسة: المجاهدة. وهو أنه إذا حاسب نفسه فرأها قد قارفت معصية، فينبغي أن يعاقبها بالعقوبات التي مضت، وإن رآها تتوانى بحكم الكسل في شيء من الفضائل أو ورد من الأوراد، فينبغي أن يؤديها بتثقيل الأوراد عليها، ويلزمها فنوناً من الوظائف جبراً لما فات منه، وتداركاً لما فرط، فهكذا كان يعمل عمال الله تعالى.²⁴	المرابطة الخامسة: المجاهدة. وهي أنه إذا حاسب نفسه فرأها قد قارفت معصية، فينبغي أن يعاقبها بالعقوبات التي مضت، وإن رآها تتوانى بحكم الكسل في شيء من الفضائل ورد من الأوراد، فينبغي أن يؤديها بتثقيل الأوراد عليها، ويلزمها فنوناً من الوظائف جبراً لما فات منه، وتداركاً لما فرط، فهكذا كان يعمل عمال الله تعالى.²⁵

Burada her iki metin de “المرابطة الخامسة: المجاهدة” şeklinde bir başlıkla başlamakta ve neredeyse tamamı örtüşür bir vaziyette devam etmektedir. Küçük farklılıkların da olduğu göze çarpmaktadır. Söz gelimi yazma nüshada “هي” zamiri varken neşirde “هو” zamiri vardır. Ayrıca nüshada “فات” şeklindeyken neşirde “فات منه” şeklindedir. Bu gibi farklılıkların yazma nüshanın müstensihinin hatası veyahut elindeki asıl nüshadaki farklılığın olabileceği hesaba katılırsa iki metnin örtüştüğü kabul edilecektir. Şimdi her iki metnin bitiş cümlelerini paylaşalım:

İhyâ'daki Kısım	Yazma Eserdeki Kısım
فهذه طرق القوم في مناجاة مولاهم، وفي معاتبة نفوسهم، وإنما مطلبهم من المناجاة الاسترضاء، ومقصدهم من المعاتبة التنبيه والاسترعاء، فمن أهمل المعاتبة والمناجاة، لم يكن لنفسه مراعيًا، ويوشك ألا يكون الله تعالى عنه راضيًا، والسلام.²⁶	فهذه طرق القوم في مناجاة مولاهم، وفي معاتبة نفوسهم، وإنما مطلبهم من المناجاة الاسترضاء، ومقصدهم من المعاتبة التنبيه والاسترعاء، فمن أهمل المعاتبة والمناجاة، لم يكن لنفسه مراعيًا، ويوشك أن لا يكون الله تعالى عنه راضيًا، والسلام.²⁷

Görüldüğü üzere her iki metin de küçük harf farklılıkları göz ardı edersek aynı ifadeyle son bulmaktadır. Tıpkı yukarıda olduğu gibi küçük çaplı harf-i cer değişiklikleri haricinde metin bire bir aynıdır. Şimdi son olarak her iki metnin ferağ kayıtlarını inceleyelim:

İhyâ'daki kısım	Yazma Eserdeki Kısım
تم كتاب المراقبة والمحاسبة، وهو الكتاب الثامن من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين والحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله أجمعين، يتلوه كتاب التفكير.²⁸	تم كتاب المراقبة والمحاسبة، حمدا لله وعونه وحسن توفيقه، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وسلم، يتلوه كتاب التفكير.²⁹

24 Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/631.

25 Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (Chester Beatty, 4893), 20b.

26 Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/652.

27 Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (Chester Beatty, 4893), 42b.

28 Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/652.

29 Muhâsibî, *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*, (Chester Beatty, 4893), 42b.

Burada her iki ferağ kaydı, ifade ediliş bakımından farklılık arz etse de aynı eserin kayıtları olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Aralarındaki farklar salveyle ve *İhyâ* neşrinde kitabın isminin ve bölüm numarasının geçmesiyle alakalıdır. Ayrıca ikisi de *Kitâbü 'l-murâkabe ve 'l-muhâsabe*'nin bittiğini ifade ettikten sonra “Kitâbü't-tefekür” adında bir başlığın geldiğini ifade etmektedir. Bu da *İhyâ*'nın *Kitâbü 'l-murâkabe ve 'l-muhâsabe*'nin ardından gelen başlık olması itibarıyla yukarıdaki kanıtlarımızla örtüşmektedir. Karşılaştırmak üzere yukarıda verdiğimiz örnekler artırılabilir. Ancak sarıh bir şekilde farklı eserler olduğu anlaşıldığı için daha fazla mukayeseye lüzum yoktur.

Sonuç

Arberry, *Kitâbü 'l-Murâkabe ve 'l-Muhâsabe* adlı yazma nüshayı Brockelmann'ın Muhâsibî'ye ait olduğunu zikrettiği *Muhâsebetü 'n-nüfus* ve *el-Muhasebe* adındaki eserlerden hareketle benzer isme sahip olması sebebiyle Muhâsibî'ye atfetmiş görünüyor. Ancak yukarıda görüldüğü üzere Muhâsibî'nin *Muhâsebetü 'n-nüfus* ve *el-Muhasebe* adında eserleri olmadığı gibi bu eserler için not düşülen kayıtlar da hatalıdır. Bu kayıtların Muhâsibî'nin *Şerhu 'l-Ma'rife*'si altına alınması gerekmektedir. Ayrıca Arberry'nin kaydettiği *Kitâbü 'l-Murâkabe ve 'l-Muhâsabe*'nin ise birebir *İhyâ* ile örtüşmesi bakımından Gazzâlî'ye nispet edilmesi lazımdır. Ezcümle bu hatalı nispetlerin araştırmacılara yön vermesi hesabına şunlar söylenebilir: 1900'lü yılların tasavvuf araştırmacılığında Gazzâlî ve Muhâsibî arasında sıkı bir ilişki olduğu eserlerindeki atıflar ve benzerliklerden hareketle bilinen bir durumdu. Bu yüzden bu gibi hatalı nispetleri o dönemin şartları nazar-ı itibara almak kaydıyla tabii karşılayabiliriz. Ancak günümüzdeki imkânlar doğrultusunda bu gibi atıfların Gazzâlî'yi, daha çok da Muhâsibî'yi doğru bir zeminde ele almamızın önüne geçtiğini, hatta kronikleşmiş sorunlara neden olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Değişimlerle dolu ve geçişlerle örülü hayatını bir kenara bırakalım, sûfî düşüncedeki hususen bilgi ve insan temelli kavramları bir öğreti altında sunabilme kabiliyetiyle Muhâsibî, nefis riyazeti/muhasebesi fikrinin sınırlarını aşan bir kimliktir. Hicrî üçüncü asrın henüz başlarında çeşitlenen sûfî meşreplerinin çeşitlenen görüntüsü dikkate alınırsa tasavvuf anlayışlarını bütüncül bir şekilde yorumlama kabiliyetine sahip Muhâsibî'yi, künyesinden mülhemle *muhasebe fikriyle* sınırlandırmanın sorunlu bir yaklaşım olduğu anlaşılacaktır. Nitekim bugün “zâhit bir mütekellim” şeklindeki kronikleşmiş müzmin düşünceden sıyrılıp onun hakkında hâlâ doğru bir kimlik tasvir edemeyişimizin temel sebebi budur. Bu gibi hızlı kabullerden öte, yeni bir kimlik inşa etmek adına işe en baştan, Muhâsibî gibi öncü sûfilerin eserlerinin yazma nüshalarını bilinen bütün diğer nüshalarla mukayeseli tetkik etmek suretiyle başlayabiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

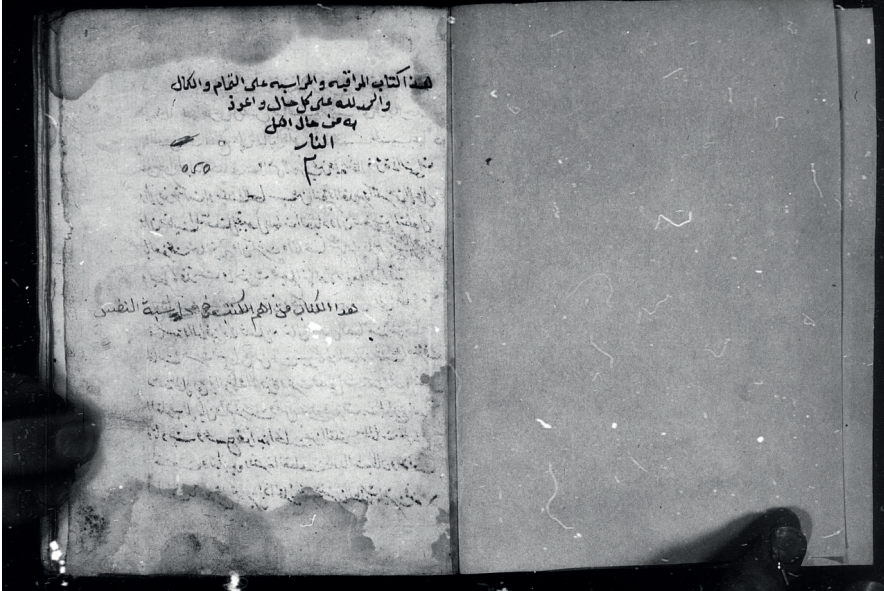
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

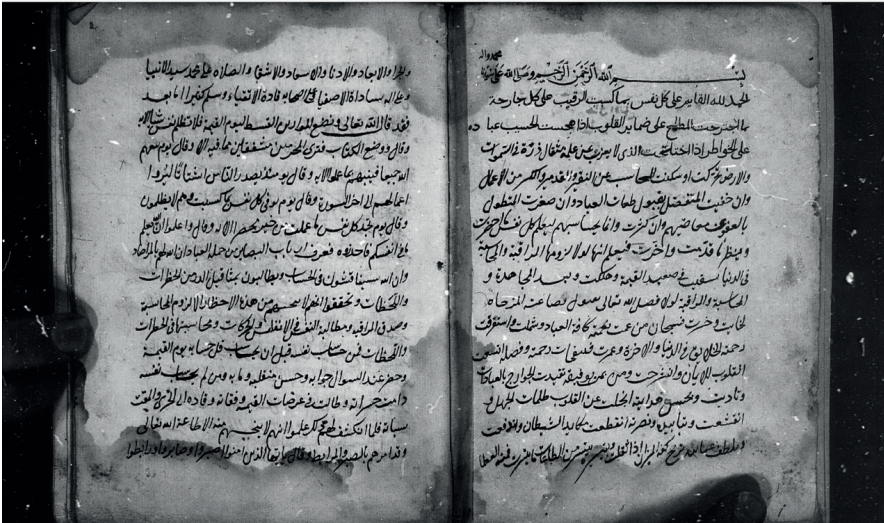
- Ahlward, Wilhelm. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin: A. Asher & Co, 1891.
- Aktulga, Mıhdad. *Hâris el-Muhâsibî'de Ahlâk*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Arberry, Arthur J. *A Handlist of the Arabic Manuscripts*. Dublin: Hodges, Figgis & Co., Ltd, 1962.
- Beken, Ahmet. *Hâris el-Muhâsibî'nin Din Eğitime İlişkin Görüşleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Brockelmann, Carl. *GAL*. Leiden: Brill, 1937.
- Dağlı, Suna. *Hâris el-Muhâsibî Düşüncesinde Nefs Muhasebesinin Tasavvufi ve Psikolojik Yorumu*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/13-16. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Erginli, Zafer. *Hâris Muhâsibî ve Nefs Kavramı*. Rize: Karadeniz Yayınları, 2008.
- Ess, Josef van. *Die Gedankenwelt des Hâris al-Muhâsibî*. Bonn: Selbstverlag Des Orientalischen Seminars Der Universität Bonn, 1961.
- Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*. thk. el-lecnetü'l-ilmiyye bi-merkezi dârü'l-Minhâc li'd-dirâsât ve't-tahkîki'l-ilmî, Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2010.
- Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*. thk. el-lecnetü'l-ilmiyye bi-merkezi dârü'l-Minhâc li'd-dirâsât ve't-tahkîki'l-ilmî, Cilt 4. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2019.
- Muhâsibî, Hâris. *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*. Dublin: Chester Beatty, 4893, 42 vr.
- Muhâsibî, Hâris. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Wetzstein II 1728, Ahlwardt 2814, 80b-81a.
- Muhâsibî, Hâris. (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. oct., 1435, 1b-7b.
- Muhâsibî, Hâris. (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Petermann II 199, Ahlwardt 2815, 208a-209b.
- Muhâsibî, Hâris. *Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03089, 657691. 42vr.
- Muhâsibî, Hâris. *Şerhu'l-ma'rife ve bezlü'n-naşîha*. thk. Mehdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dârü'l-Sahâbetü Littürâsü bi't-Tanta, 1993.
- Nevevî, *el-Ehâdisü'l-Erba'ün*. Kastamonu: Kastamonu Halk Kütüphanesi, 4172/02, 702647, 13 vr.
- Orhan, Kübra Zümrüt. *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşebendiyye Tarikatı Örneğinde Muhâsabe ve Murâkabe*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Picken, Gavin. *Spiritual Purification in Islam: The Life and Works of al-Muhâsibî*. New York: Routledge, 2011.

- Rieu, Charles. *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. London: British Museum, 1894.
- Sezgin, Fuad. *GAS*. Leiden: Brill, 1967.
- Smith, Margaret. *al-Muhasibi: an Early Mystic of Baghdad: a Study of The Life and Teaching of Harith al-Muhasibi*. London: The Sheldon Press, 1935.
- Toplu, Feyza Nur. *Hâris el-Muhâsibî'de İnsan Psikolojisi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Wainwright, John. *Treading the Path of Salvation: The Religious Devotion of Shaqīq al-Balkhī, al-Ḥārith al-Muḥāsibī, and Abū Saʿīd al-Kharrāz*. Oxford: University of Oxford, Doktora Tezi, 2015.

Ekler:

Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe, (Chester Beatty, 4893), 1a.

Kitâbü'l-murâkabe ve'l-muhâsabe, (Chester Beatty, 4893), 1b-2a.